

**Pr. conf. univ. dr. Cristian Gagu,
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie
Universitatea „Dunărea de Jos“ din Galați**

VIAȚA BISERICESCĂ ȘI CEA RELIGIOASĂ A CREȘTINILOR ÎN VREMEA PANDEMIILOR

„Oare nu se vând două vrăbii pe un ban? Și niciuna din ele nu va cădea pe pământ fără știrea Tatălui vostru. La voi însă și perii capului, toți sunt numărați“ (Matei 29-30; Luca 12, 6-7).

Abstract: *Often, in times of trial, many Christians either weaken in faith or lose all confidence in God's care, succumbing to fears of unbelief. Others, on the contrary, in such moments are strengthened in the faith and put in God their whole hope of redemption from the diseases or dangers with which they are investigated, following, with full confidence, the recommendations and exhortations addressed by the Church. There are also some Christians who see in such a time of trial of faith through sickness, suffering, and even the death of many of their fellow men the arrival of apocalyptic times, with all the procession of persecutions against Christians. For the latter, any measure taken by the authorities to limit the effects of pandemic diseases or calamities, which affects the freedom of public and communion of faith, is evidence of the persecution of Christians. And if the Church, understanding the necessity and effectiveness of such measures for all citizens, and therefore for the Christians she pastors and cares for, accepts to respect them, she is accused either of apostasy, or of ecumenism, or of others such "sins" of death. On the other hand, on a position antagonistic to them, are those who have renounced the faith in God, atheists and free thinkers, who militate, not so much out of concern for the good of their fellow citizens, but out of hatred for God and the Church, for the complete closure of churches and the prohibition of any religious manifestations.*

In such a situation, in which the attitude of the Church is challenged by a minor but very vocal part of its members and by its few but also more vocal opponents, for those who want to understand the actions of the Church beyond the preconceived ideas, the

truncated scriptural texts they invoke, the scenarios of the conspiracies that I believe the world anti-Christian occult sets up, a foray into history and a search for documents on state action and the Church's response and attitude during past pandemic episodes would be enlightening.

Keywords: *pandemic/epidemic, plague, cholera, Black Death, coronavirus, quarantine, isolation, Church.*

Bibliografia privitoare la pandemiile ce au lovit Europa în ultimele două milenii este una extrem de bogată, cu abordări pluridisciplinare, din perspectivă antropologică, epidemiologică, medicală, biologică, climatologică, demografică, socială, economică, culturală, civilizațională, istorică. Perspectiva religioasă nu s-a bucurat de atenția cercetătorilor, cel mai adesea, chestiunile legate de viața bisericească din timpul acestor pandemii, fiind abordate cel mult tangențial. Excepție fac două-trei studii¹, în care, perspectivei religioase îi este dedicat mai mult spațiu. O situație similară constatăm și în cazul epidemiilor care au afectat teritoriul țării noastre în ultimele trei secole. Totuși, adunând datele și punându-le cap la cap, se poate crea un tablou destul de corect asupra perspectivei vieții religioase a creștinilor în timpul pandemiilor.

Până la actuala pandemie cauzată de virusul SARS-Cov-2, istoria consemnează trei alte mari pandemii, de ciumă, cauzată de bacteria *Yersinia pestis*, care au lovit societatea umană, cauzând un număr mare de victime omenеști și determinând, potrivit unor cercetători, schimbări majore în mentalitatea, în cultura și chiar în evoluția istorică a popoarelor afectate².

1. Henry GRUBER, „Indirect evidence for the social impact of the Justinianic Pandemic: Episcopal Burial and Conciliar Legislation in Visigothic Hispania”, in: *Journal of Late Antiquity*, 11, 2018, pp. 193-215; Mischa MEIER, „The «Justinianic Plague»: The economic consequences of the pandemic in the eastern Roman empire and its cultural and religious effects”, in: *Early Medieval Europe*, 24(3), 2016, pp. 262-292.

2. M. MEIER, „The «Justinianic Plague»...”, pp. 270, 285, 291-292; Lee MORDECHAI, Merle EISENBERG, Timothy P. NEWFIELD, Adam IZDEBSKI, Janet E. KAY, Hendrik POINAR, „The Justinianic Plague: An inconsequential pandemic?”, in: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116 (51), 2019, p. 25546; Josiah RUSSELL, „That Earlier Plague”, in: *Demography*, vol. 5, no. 1 (1968), pp. 174-184; D. STATHAKOPOULOS, „Death in the Countryside: Some Thoughts on the Effects of Famine and Epidemics”, in: *Antiquité Tardive*, 20 (2012), pp. 105-114.

1. „Ciuma lui Iustinian“

Cea dintâi pandemie de ciumă a apărut în anul 541, pe vremea când pe tronul Imperiului Bizantin se afla Iustinian I (527-565), de aceea este numită „ciuma lui Iustinian“. Istoricii vremii nu oferă multe detalii despre această pandemie care a lovit întreaga Europă în valuri succesive până la jumătatea secolului al VIII-lea³, după cum nu oferă astfel de știri nici alte surse istorice.

Cele mai multe date despre „ciuma lui Iustinian“ au fost consemnate de Procopius de Cezareea, în mod special în *Războiul cu perșii*⁴, în care descrie pe parcursul a nu mai puțin de două capitole impactul cumei asupra Constantinopolului și a locuitorilor cetății. În alte două scrieri⁵ ale sale, Procopius amintește succint de această plagă, fără a oferi vreo informație în plus față de cele din *Războiul cu perșii*. Pseudo-Dionsie din Tel-Mahre, în *Cronica* sa, a realizat, probabil, cea mai detaliată și dramatică, în același timp, descriere a „flagelului teribil și puternic care a biciuit întreaga lume“⁶. Sfântul Grigorie de Tours⁷, asemeni lui Paul Diaconul, pentru regatul longobard⁸, consemnează în mai puține rânduri decât Procopius și Dionisie, efectele pe care le-a produs pandemia de ciumă în regatul franc. În schimb, el oferă singu-

3. Merle EISEMBERG, Lee MORDECHAI, „The Justinianic Plague: an interdisciplinary review“, in: *Byzantine and Modern Greek Studies*, 43 (2), 2019, p. 160.

4. PROCOPIUS OF CAESAREA, *History of the Wars, Books I and II, The Persian War*, translated by H. B. Dewing, coll. *The Loeb Classical Library*, Editura William Heinemann, London, The Macmillan Co., New York, 1914.

5. PROCOPIUS OF CAESAREA, *Războiul cu goții*, I, 4, 1; I, 6, 22; III, 18, 44, traducere și introducere de H. Mihăescu, col. „*Scriptores Byzantini*“, III, Editura Academiei, București, 1963, pp. 47, 63, 155; PROCOPIUS OF CAESAREA, *Istoria secretă*, II, 3, 1, ediție critic, traducere și introducere de H. Mihăescu, col. „*Scriptores Byzantini*“, VIII, Editura Academiei, București, 1972, p. 85.

6. PSEUDO-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chronicle of Zuqin)*, III, translated with notes and introduction by Witold Witakowski, Liverpool University Press, 1996, p. 74.

7. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, coll. „*Des mémoires relatif a l'histoire de France*“, ed. M Guizot, Paris, 1823.

8. PAULUS DIACONUS, *Istoria longobarzilor*, tome II, 4, ediție bilingvă, traducere, note introductive, tabel cronologic, note și postfață de Emanuel Grosu, Editura Polirom, Iași, 2011.

ra și cea mai importantă informație directă despre reacția Bisericii în timpul pandemiei, descriind procesiunile organizate de Sfântul Grigorie cel Mare, episcopul Romei⁹.

În *Cronografia* sa, Sfântul Teofan Mărturisitorul¹⁰ amintește la rândul-i, succint, efectele valurilor succesive ale ciumei care au lovit Constantinopolul până în secolul al VIII-lea. Alte surse¹¹ nu fac decât să amintească în treacăt anii în care s-au manifestat valurile de ciumă ale pandemiei lui Iustinian, fără a aduce informații noi. În schimb, Dionisie din Tel-Mahre surprinde în *Cronica* sa, în termeni cutremurători, grozăviile și suferințele prin care a trecut Siria în timpul ultimului mare val al pandemiei de ciumă, care a lovit timp de zece ani, începând din anul 744, acoperind „lumea întregă”, de la Eufrat la Marea Roșie și până în Apus¹².

Potrivit surselor amintite, primul val al ciumei lui Iustinian a lovit cu violență în iarna anului 541 și a durat trei ani și jumătate¹³. Cei care erau infestați sufereau de febră și de ulcerații pe corp, în mod special în zona axilelor, în cea inghinală, pe coapse, pe după urechi, pe abdomen, cei mai mulți murind în chiar prima zi de manifestare a bolii¹⁴. Ciuma

9. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome II, coll. „Des mémoires relatif a l'histoire de France”, ed. M Guizot, Paris, 1823.

10. SFÂNTUL TEOFAN MĂRTURISITORUL, *Cronografia*, traducere din limba greacă, studiu introductiv și note de Mihai Țipău, col. „Părinți și Scriitori Bisericești”, s.n., 7, Editura Basilica, București, 2012.

11. KITAB AL'UNVAN, *Histoire Universelle écrit par Agapius (Mahboub) de Menbidj*, éditée et traduite en français par Alexandre Vasiliev, II, fasc. II, col. „Patrologia Orientalis”, VIII, Paris, 1912; *Histoire nestorienne* (chronique de Séert), seconde partie, fasc. I, publiée et traduite par Addai Scher, col. „Patrologia Orientalis”, VII, Paris, 1911; EVAGRIUS SCHOLASTICUS, *Ecclesiastical History*, translated by E. Walford, 1846; *Cronique de Michel le Grand*, patriarche des syriens jacobite, traduite par Victor Langlois, Venice, 1868.

12. DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV, publiée et traduite par J.-B. Chabot, Émile Bouillon Library, Paris, 1895, p. 36.

13. KITAB AL'UNVAN, *Histoire Universelle écrit par Agapius...*, II, fasc. II..., p. 431; *Histoire nestorienne...*, II, fasc. I..., p. 185.

14. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 22, 1, p. 459; GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, IV, 3, p. 82; VI, 14, p. 136; KITAB AL'UNVAN, *Histoire Universelle écrit par Agapius...*, II, fasc. II..., p. 431; PAULUS DIACONUS, *Istoria longobardorum*, II, 4..., pp. 73-75; DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., p. 38.

a provocat un număr atât de mare de victime, atât în Constantinopol și în celelalte mari centre urbane, cât și în zonele rurale, încât uneori morții rămâneau neîngropați și câte două-trei zile. În marile centre urbane îndeosebi, lipsind sicriile și scândura pentru acestea, morții au fost înhumați în gropi comune, câte zece sau chiar mai mulți în aceeași groapă¹⁵, iar în Constantinopol, atunci când toate cimitirile s-au umplut și n-au mai fost locuri goale în care să se sape alte morminte comune, trupurile celor morți fie au fost aruncate în mare, fie au fost puse grămadă în bărci să le transporte oriunde s-ar fi putut, fie au fost aruncate în dezordine în turnurile unor fortificații și zidite acolo¹⁶.

Potrivit abordării maximaliste a informațiilor oferite de sursele citate, de Procopius de Cezareea și de Mihail Sirianul¹⁷ îndeosebi, care numărau în perioadele de vârf ale molimei câte zece mii de morți zilnic, și chiar mai mult, majoritatea cercetătorilor estimează că numărul celor răpuși de „ciuma lui Iustinian“ ar varia între 15 și 100 de milioane de victime, ceea ce ar fi reprezentat, procentual, între 25% și 60% din populația estimată a Imperiului Bizantin¹⁸. Chiar dacă această estimare, care, de altfel, este contestată cu argumente solide de unii cercetători¹⁹, este exagerată, în marile centre urbane numărul celor

15. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, IV, 31..., p. 82; *Cronique de Michel le Grand...*, p. 193.

16. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 23, 9-11..., pp. 467-469; Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*, III..., pp. 89-91.

17. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 22, 1, p. 451 – „a fost o ciumă din cauza căreia întregul neam omenesc aproape că a pierit“; II, 23, 2, p. 465 – „Și la început numărul morților era cu puțin mai mare decât în mod normal, apoi mortalitatea a tot crescut, și după poveștile despre numărul morților acesta a ajuns la cinci mii zilnic, apoi a ajuns la zece mii și chiar mai mult de atât“; PROCOPIUS OF CAESAREA, *Istoria secretă*, 18, 44..., p. 155 – „a mai venit și ciuma și a răpit aproape jumătate din oamenii care mai rămăseseră“; *Cronique de Michel le Grand...*, p. 193; Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*, III..., p. 35 – au murit câte 5.000, 7.000, 12.000 și chiar 16.000 într-o singură zi; DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., p. 86 – zilnic erau scoase pe fiecare poartă a cetății mai mult de 500 de sicrie.

18. L. MORDECHAI et alii, „The Justinianic Plague...“, p. 25546; P. ALLEN, „The «Justinianic» Plague“, in: *Byzantion*, 49 (1979), p. 11.

19. L. MORDECHAI et alii, „The Justinianic Plague...“, pp. 25547-25553.

răpuși a fost extrem de mare, iar tabloul general al vieții cotidiene, unul terifiant. Străzile erau goale, locuitorii fiind izolați în case, toate activitățile, meseriile și ocupațiile au fost părăsite, iar piețele închise, încât ciuma s-a însoțit destul de repede cu foametea²⁰.

În acest context, fiind vorba de o societate creștină, se poate ridica problema modului în care s-au raportat creștinii la această plagă și cum s-a desfășurat viața religioasă în atari circumstanțe. Din cauza informațiilor insuficiente care privesc această pandemie în general, cele privind viața religioasă fiind extrem de puține, răspunsul, deși nu este ușor de dat, nu este totuși imposibil.

În general, toate nenorocirile care loveau periodic într-o parte sau alta a Imperiului erau privite drept pedepse venite de la Dumnezeu pentru păcatele creștinilor²¹, prin urmare, așa a fost privită și pandemia de ciumă²². În *Cronica* sa, Mihail Sirianul relatează că în Egipt, după ce toți locuitorii unui sat au fost răpuși de ciumă, cu excepția unui copil, îngerul Domnului i s-a arătat acestuia în chipul unui bătrân și i-a spus: „Mergi acum și nu plânge, pentru că această pedeapsă este plata pentru erezie și păcat”²³. Episodul confirmă și întărește, o dată

20. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 23, 17-19..., p. 471; Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*..., III..., p. 88.

21. Pentru corecta înțelegere, din punct de vedere orthodox, a existenței suferințelor, bolilor și a morții în lume a se vedea diac. Adrian Sorin MIHALACHE, „CoVid-19, SARS, MERS, Gripe aviare. Câteva date științifice și radiografii spirituale despre pandemiile civilizației noastre. O schiță interdisciplinară”, la Dumitru Constantin DULCAN, Adrian Sorin MIHALACHE, Liliana LUCA, Bogdan-Alexandru HAGIU, Ovidiu ALEXINSCHI, *Pan-demon 2020 și Covid-19*, Editura Sedcom Libris, Iași, 2020, pp. 78-82 (capitolul „Dumnezeu nu este autorul răului”); Jean Claude LARCHET, *L’origine, la nature et le sens de pandémie actuelle*, une interview par Orthodoxie.com, 8 aprilie 2020, par Jivko Pancev, <https://orthodoxie.com/lorigine-la-nature-et-les-sens-de-la-pandemie-actuelle-une-interview-de-jean-claude-larchet-par-orthodoxie-com>, accesat la 24.05.2020.

22. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 22, 1-19..., pp. 451-459; GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome II, X, 1..., p. 78; EVAGRIUS SCHOLASTICUS, *Ecclesiastical History*, IV, 29..., p. 226; DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., pp. 32-33, face deseori trimiteri la profețiile lui Ieremia (9, 10-22; 24, 10) din Vechiul Testament, în care ciuma este văzută ca peneapsa lui Dumnezeu pentru păcatele poporului.

23. *Cronique de Michel le Grand*..., p. 194; Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*, III..., pp. 77-79.

în plus, credința general acceptată, care pentru un creștin, de altfel, nu poate să fie decât corectă, că Dumnezeu îngăduie încercările care vin peste oameni pentru a se trezi aceștia din somnul păcatelor și a se întoarce la El.

O a doua observație care se desprinde din sursele citate este aceea că în acea perioadă era acordată mai multă atenție dezastrelor naturale, precum cutremurele, erupțiile vulcanice, inundațiile, secetele, ale căror repercusiuni sunt descrise cu mai multe amănunte, decât ale bolilor, fie ele și epidemice²⁴.

O posibilă explicație pentru această stare de fapt ar putea consta, pe de o parte, în frecvența valurilor succesive de ciumă care au lovit între secolele VI-VIII, încât bizantinii s-au obișnuit cu prezența acestei boli și a urmărilor ei. Pe de altă parte, distrugerile materiale produse de erupțiile vulcanice și de cutremure cetățior și locuințelor șocau prin faptul că se înfățișau privirii pentru mult timp, iar amintirea colectivă a foametei cauzată de secetă sau de inundații era mai vie decât cea produsă de ciumă, cu atât mai mult cu cât puțini din cei infestați supraviețuiau spre a perpetua amintirea suferinței produsă de boală, în comparație cu cei ce au îndurat foamea.

Totuși, atunci când primul val de ciumă a lovit timp de trei ani și jumătate neîntrerupt, atât viața bisericească, cât și cea religioasă a creștinilor au fost, fără doar și poate, influențate. Procopius consemna faptul că, atunci când numărul deceselor a crescut, depășind capacitatea cimitirelor și posibilitatea celor rămași în viață de a-i îngropa creștinește, trupurile fiind înhumate în gropi comune, ori aruncate în mare, ori în turnurile părăsite sau pe bărci și lăsate în voia valurilor, „în acel timp toate ritualurile obișnuite de înmormântare au fost neglijate”, iar „morții nu erau conduși cu obișnuita procesiune, nici cântările obișnuite nu erau cântate la căpătâiul lor”²⁵.

Totuși, frica de moarte și lașitatea nu au pus stăpânire pe sufletele tuturor creștinilor, mulți neuitând că îngroparea străinilor este una din cele mai importante fapte ale milei creștine. Sfântul Grigorie de Tour consemna în cronică sa că atunci când toți fugeau din orașe de frica ciu-

24. L. MORDECHAI et alii, „The Justinianic Plague...”, p. 25547.

25. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 23, 12..., p. 469.

mei, unii preoți făceau rugăciuni pentru cei morți și-i îngropau, mulți plătind cu prețul propriei vieți curajul credinței lor²⁶. Procopius scria, la rândul său, că „în vremea aceea, totuși, aceia din rândul populației care formal făceau parte din facțiuni au lăsat deoparte dușmănia reciprocă și au participat împreună la ritualurile de înmormântare pentru cei morți, transportând cu propriile mâini trupurile unora cu care nu aveau nicio legătură și înmormântându-le”²⁷.

Împlinirea ritualurilor de înmormântare presupunea, fără doar și poate, prezența preoților care să săvârșească slujba de înmormântare. La începutul valului de ciumă care a lovit Siria în anul 744, săracii, fiind primele victime, au fost înmormântați creștinește, după toate rânduielele, de cei bogați. Preoții se împărțeau, de dimineață, pentru a merge în toate părțile să săvârșească slujba înmormântării, uneori și la peste 250 de morți deodată. Atunci când flagelul s-a întetit și au început să fie secerăți și cei înstăriți, pe aceștia nu a avut cine să-i mai îngroape, și, „cu excepția câtorva, nu s-a săvârșit nicio rânduială, mai curând din cauza morții fulgerătoare decât a numărului mic de preoți și de mulțimea nenumărată a convoaielor”²⁸. La rândul lor, preoții au fost afectați de ciumă, mulți murind alături de credincioșii lor, în timp ce aceia care au supraviețuit au rămas cu sechele pentru tot restul vieții, de la paloare și lipsă de putere în trup, la calviție și răni inghinale purulente²⁹.

Documentele oficiale ale Bisericii nu fac amintire nici de pandemia de ciumă, nici de adoptarea vreunei măsuri oficiale în contextul răspândirii acesteia, privitoare la desfășurarea rânduielelor liturgice. Un singur canon bisericesc poate fi legat de această pandemie, anume canonul al patrulea al sinodului de la Valencia, din anul 546, canon care face referire la cum trebuie înhumat episcopul care „a murit de moarte subită”. Episcopii întruniți în anul 546, la Valencia, hotărâu următoarele, în canonul al patrulea:

26. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, IV, 31..., p. 82; aceeași mărturie, cu referire la Liguria însă, la PAULUS DIACONUS, *Istoria longobardilor*, II, 4..., p. 73.

27. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 23, 13..., p. 469.

28. DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., pp. 34-35.

29. DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., p. 35.

„Dacă, însă, cum obișnuit se întâmplă, un episcop va muri de moarte subită, iar episcopii vecini nu pot să vină de departe, trupul neînsuflețit al episcopului nu trebuie îngropat imediat, ci încredințat cu cinste, și doar pentru o zi și o noapte ținut cu o mulțime de frați și de monahi și de cântăreți de psalmi veghind. Și trupul trebuie așezat de preoți cu mare grijă într-un sicriu separat de alții, până ce, cu un episcop care a fost chemat fără întârziere de oriunde, ar trebui să fie înmormântat cu solemnitate de către acesta, astfel încât prilejul pentru calomnie ar putea fi evitat și vechiul obicei pentru îngroparea episcopilor ar fi observat”³⁰.

Deși nu face nicio referire la pandemia de ciumă, în textul canonului sunt câteva elemente care conduc către ipoteza că era vizată în mod expres moartea episcopului cauzată de ciumă. Mai întâi, canonul vizează în mod expres „moartea subită”, această fiind una dintre urmările infestării cu ciumă de care amintesc aproape toate sursele vremii. De asemenea, canonul oprea înhumarea pripită, care se întâmpla cel mai adesea în cazul celorlalți creștini răpuși de ciumă, și rânduia săvârșirea ritualului privegherii, cu rugăciuni și cântări, de care aceștia nu mai aveau parte. Nu în ultimul rând, canonul interzicea îngroparea episcopului în gropi comune, fără sicriu, de-a valma cu celelalte victime ale ciumei, așa cum dau mărturie martorii oculari că se întâmpla îndeobște. Spre exemplu, în Galia, după moartea Sfântului Gal, episcopul de Clermont, întâmplată în timpul ciumei, acesta a fost așezat în biserică, spre a fi înmormântat după rânduiala prohodirii episcopilor³¹.

Cert este că bisericile nu au fost însă închise, sursele consemnând că mulți dintre cei bolnavi de ciumă „cădeau pe străzi, în piețe, în biserici, sub porticuri”³², ori „zăceau în biserici”³³, singurele locuri în care probabil mai puteau nădăjdui la îngrijire și la mângâiere, și unde puteau primi Sfintele Taine înainte de a muri. Dealtfel, „chiar și în bisericile în care cei mai mulți dintre ei au alergat pentru refugiu mu-

30. H. GRUBER, „Indirect evidence for the social impact of the Justinianic Pandemic...”, p. 196.

31. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, IV, 5..., p. 70.

32. PSEUDO-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chronicle of Zuqnin)*, III..., p. 88.

33. DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., p. 54.

reau neîncetat³⁴, iar trupurile în descompunere „zăceau în biserici și capele”³⁵, dar, față de cei mai mulți dintre cei pe care moarte-i secera aiurea, aceștia aveau „șansa” de a beneficia de slujba înmormântării.

În favoarea afirmației că bisericile nu au fost închise în timpul „ciumei lui Iustinian” pledează și relatarea Sfântului Grigorie de Tours despre Sfântul Gal, episcop de Clermont (543-551) în timpul în care ciuma a lovit Galia. Potrivit relatării, întrucât ciuma făcea ravagii în Galia atunci când Sfântul Gal a devenit episcop de Clermont, acesta „noapte și zi l-a rugat pe Domnul să-l ferească, în timpul vieții, de a vedea o asemenea suferință grozavă a turmei sale”. Drept răspuns la rugăciunile sale, i-a apărut în vedenie îngerul Domnului, care i-a zis: „Episcope, bine faci că te rogi Domnului pentru păstoriții tăi” și i-a vestit că atât timp cât va fi el episcop, timp de opt ani, niciunul dintre păstoriții săi nu va muri din cauza ciumei. Drept mulțumire, Sfântul Gal a instituit săvârșirea de rugăciuni de mulțumire cu participarea credincioșilor, iar la mijlocul postului a mers cu credincioșii săi în pelerinaj la biserica „Sfântului Mucenic Iulian” din Brioude³⁶.

Nu doar că bisericile au continuat să fie deschise iar rânduiala liturgică să fie împlinită, dar chiar împăratul Iustinian a fost cel care, pentru a salva Constantinopolul de ciumă, pe fondul creșterii evlaviei populare față de Fecioara Maria, a mutat sărbătoarea Întâmpinării Domnului de la 14 februarie la 2 februarie, celebrând cu tot fastul acest praznic ce era închinat atunci Maicii Domnului, ca zi de curățire a Fecioarei la 40 de zile de la nașterea unui prunc de parte bărbătească, potrivit rânduielilor Legii vechi³⁷.

De asemenea, la 20 noiembrie 543 era sfințită la Ierusalim biserica „Sfânta Maria – cea Nouă”, închinată Fecioarei Maria. Încă înainte de începutul secolului al VII-lea, ziua de 21 noiembrie, a doua zi după

34. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 22, 11..., pp. 455-457.

35. Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*, III..., p. 75.

36. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, IV, 5..., p. 70.

37. Pr. Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, vol. I, ediție revizuită și completată de pr. Nicolae D. Necula, Editura Basilica, București, 2015, pp. 252-254; MEIER, „The «Justinianic Plague»...”, p. 285.

sfințire, când a fost serbată prima dată ocrotitoarea bisericii, s-a generalizat și a intrat în calendarul Bisericii Răsăritene³⁸. Aceasta este doar una din multele biserici închinată Fecioarei pe care le-a ridicat împăratul Iustinian în timpul domniei sale, încât se crede că pandemia de ciumă a condus la dezvoltarea cultului Maicii Domnului³⁹.

Exemplul împăratului Iustinian nu a rămas singular. În anul 590, pe când un alt val al ciumei devasta Roma și „făcea ravagii în popor“, având în minte evlavia împăratului Iustinian față de Maica Domnului, papa Grigorie cel Mare (590-604) i-a urmat exemplul și a organizat o impresionantă procesiune religioasă, la care au fost chemați să participe toți creștinii cetății:

„Deci clerul să iasă în procesiune cu preoții din districtul al șaselea, din biserica Sfinților Mucenici Cosma și Damian; toți stareții și monahii lor să iasă, cu preoții din districtul al patrulea, din biserica Sfinților Mucenici Ghervasie și Protasie; toate starețele, cu congregațiile lor, să iasă din biserica Sfinților Mucenici Marcellin și Petru, cu preoții din districtul întâi; toții copiii să iasă din biserica Sfinților Mucenici Ioan și Pavel, cu preoții din districtul al doilea; toți mirenii să iasă din biserica Sfântului Întâiului Mucenic Ștefan împreună cu preoții din districtul al șaptelea; toate văduvele să iasă din biserica Sfintei Eufimie împreună cu preoții din districtul al cincilea; și toate femeile măritate să iasă din biserica Sfântului Mucenic Clement, cu preoții din districtul al treilea; astfel încât, venind cu rugăciuni și cu lacrimi din aceste diferite biserici, să ne reunim în biserica Preafericitei Pururea Fecioarei Maria, Maica Domnului Dumnezeuului nostru Iisus Hristos“⁴⁰.

Pe temeiul acestor argumente s-a afirmat că în această perioadă, ciuma determinând nu doar creșterea evlaviei populare, ci și dezvoltarea cultului bisericesc închinat Maicii Domnului, Fecioara a devenit protectoarea capitalei⁴¹. Nu doar Fecioara Maria a devenit, în acest context, ocrotitoare a unei cetăți. Sfântul Ioan Botezătorul a devenit ocrotitorul localității Hems, din Palestina, după ce aceasta a fost oco-

38. Pr. E. BRANIȘTE, *Liturgica generală...*, vol. I..., p. 291; M. MEIER, „The «Justinianic Plague»...“, p. 285.

39. M. MEIER, „The «Justinianic Plague»...“, p. 285.

40. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome II, X, 1..., p. 80.

41. M. MEIER, „The «Justinianic Plague»...“, p. 284.

lită de ciumă ca urmare a invocării de către toți locuitorii a ajutorului acestuia⁴².

O biserică a fost ridicată și sfințită în plină pandemie de ciumă, între anii 542-543, și în Arabia, în localitatea Zora, închinată fiind Sfântului Proroc Ilie⁴³.

Nu în ultimul rând, trebuie amintită și opinia privind dezvoltarea cultului sfințelor icoane în timpul și după pandemia de ciumă, ca urmare a unor minuni săvârșite prin mijlocirea unor sfinte icoane, precum tămăduirea de ciumă a Sfântului Teodor Sicheotul⁴⁴.

În fața grozăviei morții iminente, crezând că a venit timpul împlinirii profeției lui Ezechiel (9, 3-6), creștinii din regiunea Auvergne, din Galia, și-au însemnat casele și bisericile cu semnul T (*tau*)⁴⁵. În Constantinopol, terifiați fiind de lucrurile care se petreceau în oraș și convingși că vor muri în scurt timp, până și „cei care înainte vreme obișnuiau să se încante dedicându-se căutării plăcerilor rușinoase și josnice, au scuturat nedreptatea vieții lor zilnice și au practicat îndatoririle religioase cu sârguință”⁴⁶. Potrivit lui Pseudo-Dionisie din Tel-Mahre, în acele zile unii creștini și-au salvat sufletele și au câștigat Împărăția Cerurilor „cu pomeni, alții vărsând lacrimi cu durere au câștigat-o prin milostenii și împărțind averile săracilor, alții încă prin plângere și umilință, privegheri, postiri și întristare rugându-se lui Dumnezeu”⁴⁷. Așadar, unii vor fi înmulțit și intensificat rugăciunile zilnice, invocând ajutorul și mijlocirea Maicii Domnului⁴⁸ și ale sfinților pentru izbăvirea din pericolul iminent, se vor fi îngrijit de îngroparea creștinească a celor răpuși de

42. *Cronique de Michel le Grand...*, p. 194.

43. M. MEIER, „The «Justinianic Plague»...”, p. 267.

44. *The Life of St. Theodore of Sykeon*, 8, in *Three Byzantine Saints: Contemporary Biographies of St. Daniel the Stylite, St. Theodore of Sykeon and St. John the Almsgiver*, trans. Elizabeth Dawes, introductions and notes by Norman H. Baynea, London, 1948, on <https://sourcebooks.fordham.edu/basis/theodore-sykeon.asp>, accesat la 24.05.2020; M. MEIER, „The «Justinianic Plague»...”, p. 286.

45. GRÉGOIRE DE TOURS, *Histoire des Francs*, tome I, IV, 5..., p. 70.

46. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 23, 14..., p. 469.

47. Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*, III..., p. 86.

48. Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chonicle of Zuqnin)*, III..., p. 98.

ciumă și, nu în ultimul rând, de cercetarea bisericilor⁴⁹, în timp ce alții abia atunci își vor fi adus aminte de toate acestea. Credința creștinilor a fost pusă la grea încercare, unii ajungând să se întrebe de ce îngăduie Dumnezeu așa suferințe, în timp ce alții au căzut cu totul în tot felul de superstiții, care au înflorit atunci în rândul celor slabi în credință⁵⁰.

De fiecare dată după ce pericolul morții trecea, cei care în timpul molimei se întorseseră la Dumnezeu cu credință și pocăință, văzând că au fost salvați și că sunt în siguranță, „se reîntorceau brusc și reveneau iarăși la jосniciile inimii lor, și acum, mai mult decât înainte, arătau inconsistența credinței lor, întrecându-se întru totul pe ei înșiși în ticăloșii și fărădelegi de tot felul”⁵¹.

„Ciurma lui Iustinian” s-a manifestat în valuri succesive până în anul 750⁵², din China, India și Persia, trecând peste Siria, Arabia și Egipt, coborând în sud până în Yemen și urcând în nord până în Scandinavia, după ce a măturat Bizanțul, Tracia, Peninsula Iberică, Italia, Galia, ajungând chiar până în Irlanda⁵³.

2. Moartea Neagră

Cea de-a doua pandemie a început să se răspândească în Europa la sfârșitul anului 1347, făcându-și intrarea prin porturile Messina, din Italia, și Marsilia, din Franța. A fost adusă de echipajele unor vase care au trecut și prin Caffa, acolo unde, în timpul asediului mongol din anul 1344, pentru a înfrânge rezistența celor asediați, aceștia au aruncat

49. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 22, 11..., p. 455; DENIS DE TELL-MAHRÉ, *Chronique*, IV..., p. 34.

50. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 22, 11..., p. 455; Pseudo-DIONYSIUS OF TEL-MAHRÉ, *Chronicle (Know also as the Chronicle of Zuqnin)*, III..., pp. 97-98.

51. PROCOPIUS OF CAESAREA, *The Persian War*, II, 23, 16..., p. 471; SFÂNTUL TEOFAN MĂRTURISITORUL, *Cronografia...*, p. 237; *Histoire nestorienne...*, II, fasc. I..., p. 185.

52. M. EISEMBERG, L. MORDECHAI, „The Justinianic Plague: an interdisciplinary review“..., p. 160.

53. Dionysios Ch. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, Aldershot, 2004, pp. 124-134; M. EISEMBERG, L. MORDECHAI, „The Justinianic Plague: an interdisciplinary review“..., p. 158; P. ALLEN, „The «Justinianic» Plague“..., pp. 13-15.

cu catapultele peste zidurile cetății trupurile unor camarazi de-ai lor, morți de ciumă⁵⁴. Noua pandemie de ciumă a lovit Europa de Apus în valuri succesive până în secolul al XVIII-lea, după care s-a extins în Răsărit, afectând inclusiv teritoriile românești.

Această pandemie care a măturat Europa timp de cinci secole, însoțită cel mai adesea de foamete și de războaie, care au și facilitat răspândirea ei rapidă, a produs un mare număr de victime, influențând viața societății sub toate aspectele sale. Pentru Europa Occidentală documentele vremii „sunt, à propos de ciumă, de o discreție extraordinară“, sursele fiind foarte puține și destul de vagi, încât pare că nici numărul mare de morți, nici moartea fulgerătoare a celor infestați, nici imaginile sinistre produse de efectele ciumei nu i-au impresionat pe oamenii acelor vremuri⁵⁵. De altfel, nici cele pentru Răsăritul continentului nu sunt mai numeroase.

Având în vedere puținătatea surselor, știrile despre viața religioasă a creștinilor și despre cea bisericească din răstimpul acestei a doua pandemii sunt și mai puține. Totuși, o imagine destul de corectă poate fi creionată datorită informațiilor fragmentare, presărate în diferite documente ale vremii, dar mai ales datorită epistolelor prin care unii episcopi catolici din Anglia rânduiau măsurile bisericești ce trebuiau urmate în vremea ciumei pentru ca Dumnezeu să oprească flagelul. Din epistolele acestora reiese limpede că măsurile adoptate de Sfântul Grigorie cel Mare, papă al Romei, în timpul ciumei care a lovit Roma, în anul 590, au fost recomandate și în timpul celei de-a doua pandemii de ciumă.

Episcopul Ralph de Shrewsbury îndemna cu toată fermitatea ca monahii și clerul de mir, împreună cu credincioșii supuși cu inima lui Iisus să vină la biserică să se mărtuirească cu umilință, să cânte psalmi și să săvârșească acte de milostenie ca Dumnezeu să se milostivească de ei și să nu pedepsească poporul cu ciumă. De asemenea, rânduia

54. Robert FOSSIER, Jacques VEREGER, *Histoire du Moyen Age*, tome IV (XIIIe- XVe siècle), Editions Complexe, 2005, p. 15.

55. R. FOSSIER, J. VEREGER, *Histoire du Moyen Age*, tome IV..., p. 119; J.-N. BIRABEN, J. LE GOFF, „La Peste dans le Haut Moyen Age“, in: *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 24 année, no. 6, Cambridge University Press, 1969, p. 1494.

ca în fiecare vineri să fie organizate procesiuni în fiecare biserică parohială, mănăstirească sau episcopală. Arhiepiscopul de Canterbury a dispus organizarea de procesiuni nu doar vinerea, ci și miercurea, iar episcopilor sufragani și preoților acestora le-a cerut să săvârșească zilnic Jertfa Euharistică, în acest sens fiind alcătuite slujbe cu rânduieli și rugăciuni speciale împotriva ciumei. Papa Clement, la Avignon, a slujit și el o mesă special pentru îndepărtarea ciumei. De asemenea, mulți creștini se adresau Fecioarei Maria să mijlocească înaintea Fiului său încetarea ciumei⁵⁶.

Procesiuni religioase au fost organizate și în orașele italiene, fiind purtate pe străzi, fie statui ale Fecioarei, fie sfinte moaște. Încă din 1347, anul în care a izbucnit ciuma în peninsula, episcopul Messinei a organizat o astfel de manifestare și, întrucât nu a primit din Catania sfintele moaște solicitate pentru a le purta în procesiune prin orașul depopulat de molimă, a purtat în procesiune un vas de apă în care au fost înmuiate sfinte moaște⁵⁷. La Florența a fost adusă în procesiune Madona din Impruenta de nu mai puțin de patru ori până la sfârșitul secolului al XIV-lea⁵⁸.

Starea de efervescență religioasă apărută ca urmare a măsurilor liturgice adoptate de autoritatea bisericească, care au antrenat un mare număr de credincioși, a avut urmări și în planul vieții religioase a mirrenilor. Aceștia s-au organizat în confrerii asociate câte unei biserici sau parohii, care cu timpul însă au intrat într-o mișcare centrifugală care i-a îndepărtat de Biserica catolică și chiar i-a adus în conflict cu aceasta. Pe lângă frățiile caritabile, care se ocupau cu ajutorarea săracilor și înmormântarea acestora, și cele ale cântăreților de laude, care se rugau și cântau în biserici, au apărut cele ale flagelanților, care credeau că prin expierea păcatelor prin autoflagelare îl pot îndupleca pe Dumnezeu să îndepărteze ciuma⁵⁹.

56. *The Black Death*, translated and edited by Rosemary Horrox, „Manchester Medieval Sources” series, Manchester University Press, 1994, pp. 112-124.

57. Charles DEJOB, *La foi religieuse en Italie au quatorzième siècle*, Ed. Albert Fontemoing, Paris, 1906, p. 381.

58. Ch. DEJOB, *La foi religieuse en Italie...*, p. 378.

59. Joseph Patrick BYRNE, *The Black Death*, Greenwood Press, London, 2004, pp. 77-78; *The Black Death...*, p. 150.

Pe fondul lipsei catehezei, în rândul credincioșilor simpli au început să se manifeste ideile milenariste și cele apocaliptice⁶⁰. De asemenea, pe fondul aceleiași lipse a catehizării, întrucât au văzut cum mulți dintre preoții lor au murit de ciumă în mijlocul lor, viziunea creștinilor catolici din secolul al XIV-lea despre rolul Bisericii și al slujitorilor săi de a ține comunitatea umană sub ocrotirea milostivă a lui Dumnezeu a avut de suferit, mulți trăind o stare de dezamăgire în lipsa unor efecte imediate ale eforturilor lor devoționale. J. P. Byrne este de părere că „semnțele“ Protestantismului au fost aruncate chiar atunci și din această cauză⁶¹. De altfel, în epocă s-au manifestat multe mișcări sociale îndreptate împotriva celor bogați și a celor puternici, predicate de pseudo-profeți, deși ciuma secera în egală măsură și bogați și săraci⁶².

3. Moartea neagră și holera în Țările Române

Până în anul 1840⁶³, Țările Române au fost lovite de ciumă de nu mai puțin de paisprezece ori, principalii vectori ai epidemiei fiind armatele turcă și țaristă, implicate în războiul austro-ruso-turc⁶⁴, și comerțul la Dunăre. Suferința populației românești cauzată de ciumă a încetat abia după încheierea acestui război prin pacea de la Adrianopole, în urma căreia administrația rusă condusă de Pavel Kiseleff a instituit cordonul sanitar de pe Dunăre⁶⁵. După 1830-1840 ciuma a dispărut, dar a apărut epidemia de holera, care avea să revină în valuri până în timpul Primului Război Mondial, făcând la fel de multe victime ca și ciuma.

60. *The Black Death...*, pp. 154-155

61. J. P. BYRNE, *The Black Death...*, p. 57.

62. J.-N. BIRABEN, J. LE GOFF, „La Peste...“, p. 1498.

63. Mihaela MEHEDIŢI, Cecilia Alina SAVA, „Death as Statistics: Demographic Aspects of Plague in the Romanian Area (18th – 19th Centuries)“, in: *Romanian Journal of Population Studies*, VI (2), p. 47; Emanuel BĂLAN, „Flagelul ciumei în istoria Moldovei (secolele XV-XIX)“, în: *Carpica*, XLVIII, 2019, pp. 19-20.

64. M. MEHEDIŢI, C. A. SAVA, „Death as Statistics...“, p. 40; E. BĂLAN, „Flagelul ciumei în istoria Moldovei“..., p. 15.

65. M. MEHEDIŢI, C. A. SAVA, „Death as Statistics...“, p. 48; E. BĂLAN, „Flagelul ciumei în istoria Moldovei“..., pp. 16-17.

Indiferent că a fost ciumă sau holeră, tabloul creat de aceste boli molipsitoare a fost același în spațiul românesc ca și oriunde, aiurea, în Europa și în lume. Sate și târguri depopulate, mizerie, moarte, trupuri rămase neîngropate pe străzile orașelor ori sfâșiate și mâncate de fiare atunci când moartea i-a ajuns pe cei ce se refugiaseră prin păduri, ciocli și convoaie de care pline cu morți ce erau aruncați în gropi comune⁶⁶.

În spațiul românesc autoritățile au început să ia măsuri de împiedicare a răspândirii epidemiilor abia la sfârșitul secolului al XIX-lea, după modelul habsburgic, punând astfel capăt fatalismului otoman care influențase mentalitatea domnitorilor fanarioți de până atunci, potrivit căruia „cine trebuie să moară, nu poate scăpa de moarte”⁶⁷. Astfel, cei infestați fie erau izolați în casele lor, fie erau scoși din localități și carantinați prin „scoaterea la câmp” pentru patruzeci de zile, la marginea localităților formându-se comunități mari, numite „lazarete”⁶⁸, ori în schiturile și mănăstirile desemnate pentru carantinarea și tratarea lor⁶⁹. De asemenea, atât în Moldova, cât și în Muntenia, au fost restricționate adunările publice și circulația pe străzi, mai ales pe timpul nopții, iar pentru evitarea contactului interuman au fost închise tarabele, cafenelele, cârciumile, piețele, școlile și bisericile, iar târgurile și bâlciurile au fost anulate⁷⁰.

66. Ion GHICA, „Din vremea lui Caragea”, în: vol. *Scrisori către Vasile Alexandri*, ed. Radu Gârmacea, Editura Humanitas, București, 2014 – ed. digitală, pp. 58-60, https://humanitas.ro/assets/pdf/Ion-Ghica_Scrisori-catre-V-Alecsandri.pdf, accesat 27. 05. 2020; M. MEHEDIŢI, C. A. SAVA, „Death as Statistics...”, p. 39; E. BĂLAN, „Flagelul ciumei în istoria Moldovei”..., pp. 20-22.

67. M. MEHEDIŢI, C. A. SAVA, „Death as Statistics...”, p. 35.

68. Ștefan IONESCU, *Bucureștii în vremea fanarioților*, Editura Dacia, Cluj, 1974, p. 287.

69. Sorin GRIGORUȚĂ, „Măsuri de prevenire a apariției și răspândirii epidemiilor de ciumă în orașele Moldovei la începutul secolului al XIX-lea”, în: Laurantiu RĂDVAN (ed.), *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc. Societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI – jumătatea sec. XIX)*, col. „Historica”, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2014, pp. 179-180, 184.

70. S. GRIGORUȚĂ, „Măsuri de prevenire a apariției și răspândirii epidemiilor...”, p. 184; Șt. IONESCU, *Bucureștii în vremea fanarioților...*, pp. 288-291; Ana-Maria LEPĂR, „Incendii, epidemii și calamități naturale în București (1774-1834)”, în: *București – Materiale de Istorie și Muzeografie*, XXX, Editura Muzeul Municipiului București, 2016, pp. 299-300.

Măsurile sanitare au fost dublate, în ambele Principate, și de adoptarea unor măsuri bisericești. În timpul ciumei din 1792, domnitorul Mihai Șuțu, după ce a poruncit aceste măsuri, a convocat clerul din București și au hotărât împreună organizarea unei procesiuni cu capul Sfântului Visarion, tămăduitorul de ciumă. După ce sfintele moaște au fost aduse de la schitul Dușca al Mănăstirii Meteora, au fost organizate procesiuni și în 1792 și în 1793⁷¹. Ioan Gheorghe Caragea (1812-1818) a organizat un pelerinaj în timpul ciumei din anul 1813 cu moaștele Sfântului Dimitrie Basarabov, care au fost expuse în Herăstrău timp de trei zile, pentru a fi cinstite de bucureșteni⁷². Procesiuni religioase similare au fost organizate și în Moldova. O astfel de procesiune s-a desfășurat la Iași în anul 1796⁷³, probabil cu moaștele Sfintei Parascheva, pentru îndepărtarea ciumei, acțiune ce avea să se repete în anul 1848, de dată aceasta împotriva holerei. Locuitorii din Huși, terifiți de ravagiile pe care le făcea ciuma, au adus în procesiune prin localitate și prin casele lor icoana Maicii Domnului de la mănăstirea Florești⁷⁴.

Autoritățile vremii au apelat la ajutorul Bisericii nu doar pentru organizarea acelor procesiuni religioase, ci și pentru a mijloci pe lângă boierii și negustorii bogați să doneze fonduri pentru cei carantinați ori pentru a pune la dispoziție unele schituri și mănăstiri pentru carantinarea și tratarea celor bolnavi. Nu în ultimul rând, preoții erau chemați să pună în practică măsurile sanitare de prevenție ce aveau să fie luate de autorități⁷⁵.

În timpul ciumei lui Ioan Caragea Vodă, printr-un document emis de domnitor la 1 iulie, aceștia au fost îndatorați ca, împreună cu „vătășii mahalalelor (*comisarii de cartier*)”, „să întrebe de sănătate la toate casele, și nu numai să întrebe, ci și să inspecteze ei înșiși de aproape în fiecare zi raportând boierilor ipistați (*supraveghetori*)”. Prin același document domnitorul solicita mitropolitului să ceară preoților să săvârșească „molifte în toate mahalalele și paraclise, ru-

71. A.-M. LEPĂR, „Incendii, epidemii și calamități...”, pp. 300-301.

72. A.-M. LEPĂR, „Incendii, epidemii și calamități...”, p. 301.

73. E. BĂLAN, „Flagelul ciumei în istoria Moldovei...”, p. 10.

74. E. BĂLAN, „Flagelul ciumei în istoria Moldovei...”, pp. 25-26; S. GRIGORUȚĂ, „Măsuri de prevenire a apariției și răspândirii epidemiilor...”, p.189.

75. M. MEHEDINȚI, C. A. SAVA, „Death as Statistics...”, p. 45.

gându-l pe Dumnezeu să înlăture boala⁷⁶. Preotul era și cel dintâi desemnat a fi anunțat despre orice caz de îmbolnăvire în parohia sa și el să anunțe medicul. Cât privește înmormântarea cuiva care a murit din cauza ciumei, aceasta trebuia săvârșită „fără pomană”⁷⁷. Măsura urmărea, evident, să împiedice adunarea la slujba de pomenire a mai multor persoane, în vederea opririi propagării ciumei.

Întrucât măsurile adoptate la 1 iulie nu au fost respectate întru totul și ciuma a continuat să facă multe victime, la 18 august 1813 Ioan Caragea a emis un nou document cu noi măsuri și îi solicita mitropolitului să le transmită preoților însoțite de „carte de blestem [...]” pentru ca să se hotărască poporul a le urma⁷⁸.

Măsuri similare a adoptat și generalul rus Pavel Kisseleff, în timpul ciumei din anul 1829, inspirate probabil din cele ale lui Caragea, având în vedere cât de asemănătoare sunt. La 26 noiembrie acesta îi adresa mitropolitului Neofit al Ungrovlahiei o scrisoare prin îl încunoștiința că de la 15 decembrie avea să înceapă carantină și îl ruga să-i îndemne pe preoții săi ca, până la acea dată, „să se facă la toate bisericile de prin mahalale rugăciune cu aghiasmă și să se îndatoreze prin jurământ toți locuitorii” că nu vor ascunde de autorități bolnavi sau suspecti de ciumă și nici bunuri atinse de cei bolnavi ori suspecti de boală. De asemenea, preoții erau îndatorați să-i lămurească pe creștini despre importanța carantinării celor bolnavi și a jurământului ce aveau să-l facă, precum și să le aducă la cunoștință pedepsele în cazul încălcării regulilor impuse⁷⁹.

În același timp, în ambele Principate autoritățile au impus măsuri restrictive în privința participării creștinilor la slujbele bisericesti. La Iași, comitetul pentru „dizrădăcinarea lipicioasei boale”, cum era

76. Șt. IONESCU, *Bucureștii în vremea fanarioților...*, p. 288; Gabriel CIOTORAN, „Bucureștii în timpul epidemiei de ciumă din anul 1812”, în: *București – Materiale de Istorie și Muzeografie*, XXV, Editura Muzeul Municipiului București, 2011, pp. 22-23.

77. G. CIOTORAN, „Bucureștii în timpul epidemiei de ciumă...”, p. 24.

78. G. CIOTORAN, „Bucureștii în timpul epidemiei de ciumă...”, p. 24.

79. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, urmare la colecțiunea lui Eudoxiu Hurmuzaki, supl. I, vol. IV, 1802-1849, documente adunate, coordonate și publicate de D. A. Sturdza – D. C. Sturdza și Octavian Lugoșianu, București, 1891, p. 337.

numită ciurma, a socotit că bisericile trebuie închise „pentru ca norodul la strâmtorare să nu se amestece“. Totuși, „pentru a nu se atinge de Dumnezeiasca slujbă care trebuie să urmeze ca și înainte și pentru ascultarea căreia oamenii pot a se aduna pe la ferestre“, s-a îngăduit credincioșilor să vină în jurul bisericilor cu condiția să stea „departe unul de altul“⁸⁰. În schimb, în București serviciul liturgic a fost îngăduit doar în mănăstiri, fără participarea bucureștenilor la slujbe⁸¹. Măsurile adoptate în timpul ciumei din anul 1829 de către generalul rus Pavel Kisseleff au mers până la dezinfectarea icoanelor prin stropire cu apă, aerisirea veșmintelor și a bisericilor și afumarea cărților de cult⁸².

În România, decada a doua a secolului al XX-lea a stat sub semnul epidemiei de holeră și al celei de tifos exantematic, prima venită din Rusia, cea de-a doua cauzată de condițiile mizere de viață și de lipsurile de tot felul îndurate atât de populația civilă, cât și de soldați, în timpul Primului Război Mondial. Și în această perioadă, cu atât mai mult cu cât sistemul sanitar s-a mai dezvoltat în comparație cu situația secolului precedent, autoritățile civile și cele sanitare au luat o serie de măsuri care să împiedice răspândirea celor două epidemii. Ca și în secolul precedent, Biserica, prin preoții de enorie, a fost chemată să ajute la implementarea acestor măsuri în zonele afectate de epidemii, pe de o parte, și, pe de alta, să adopte propriile măsuri astfel încât slujirile liturgice specifice să nu poată constitui motive de bănuială pentru reprezentanții sistemului sanitar că ar fi căi de transmitere și de împrăștiere a epidemiilor.

Parteneriatul Bisericii cu autoritățile civile în stoparea epidemiilor din acea perioadă, precum și măsurile proprii adoptate de Biserică, sunt elocvent ilustrate de documentele interne păstrate în arhivele bisericilor. Cinci astfel de documente, păstrate în arhiva bisericii „Sf. M. Mc. Gheorghe“ din municipiul Brăila, sunt edificatoare în acest sens. Într-o notă circulară din 20 ianuarie 1910, protoiereul Anghel Constan-

80. S. GRIGORUȚĂ, „Măsuri de prevenire a apariției și răspândirii epidemiilor...“, nota 57, p.184.

81. A.-M. LEPĂR, „Incendii, epidemii și calamități...“, p. 302.

82. M. MEHEDINȚI, C. A. SAVA, „Death as Statistics...“, p. 45; C. ERBICEANU, „Note asupra Istoriei Bisericești a Românilor pentru secolul al XIX-lea“, în: *Biserica Ortodoxă Română*, anul XXVIII (10), 1905, p. 1372.

tinescu le reamintea preoților din Protopopiatul Brăila *Ordinul nr. 88* al Episcopiei Dunării de Jos, care preciza că în cazul împărtășirii acasă a bolnavilor de holeră lingurița folosită trebuia solicitată familiei și, după împărtășire, „distrusă”. Prin *Ordinul nr. 1011*, din 5 iunie 1910, și *Ordinul nr. 23*, din 11 februarie 1911, se operau unele modificări în cazul împărtășirii bolnavilor acasă. Preotul putea să meargă să împărtășească un bolnav doar la solicitarea familiei, pentru „a da ultimele mângâieri religioase”, iar lingurița trebuia dezinfectată prin înmuierea într-un vas cu spirt curat și apoi arderea ei deasupra flăcării unei lumânări până se consuma spirtul, după care trebuia ștersă bine cu un procovăț. Se recomanda, de asemenea, ca în cazul în care aveau a fi împărtășite mai multe persoane, să se folosească „două sau mai multe lingurițe” care apoi să fie dezinfectate prin aceeași metodă. La rândul său, preotul trebuia să-și dezinfecteze veșmintele cu „acid fenic concentrat”⁸³.

Măsurile dispuse de episcopul Nifon Niculescu (1909-1922), ierarhul Dunării de Jos de la acea vreme, în cazul Sfintei Împărtășanii vizau evitarea „repetatelor conflicte ce se ivesc între medici, în timpul aplicării măsurilor profilactice în contra boalelor molipsitoare, și între preoți, în timpul îndeplinirii datoriilor religioase față de bolnavi contaminați”, soldate uneori cu chemarea preotului în judecată de către medicii de plasă⁸⁴.

Dincolo de aceste conflicte, preoții, urmare a autorității duhovnicești pe care o aveau asupra enoriașilor lor, erau îndatorați ca, prin predici și sfaturi particulare, să realizeze o minimă educație sanitară a acestora, punându-le în vedere să fiarbă apa de băut, să nu mănânce fructele și legumele nepreparate termic, să-și păstreze trupurile, casele și curțile „în cea mai perfectă stare de curățenie”⁸⁵. Ierarhul Dunării de Jos lega îndeplinirea „cu sfințenie” de către creștini a sfaturilor și ordinelor date de medici de conștiința de buni creștini a acestora, care

83. Fond Parohia „Sf. M. Mc. Gheorghe”, Brăila, Dosar nr. 52/1910-1914, *Ordin circular nr. 26/20* ianuarie 1910, *Ordin circular nr. 701/5* iunie 1910, *Ordin circular nr. 11/11* februarie 1911, s. p.

84. Fond Parohia „Sf. M. Mc. Gheorghe”, Brăila, Dosar nr. 52/1910-1914, *Ordin circular nr. 701/5* iunie 1910, s. p.

85. Fond Parohia „Sf. M. Mc. Gheorghe”, Brăila, Dosar nr. 52/1910-1914, *Ordin circular nr. 827/14* iulie 1910, *Ordin circular nr. 576/5* septembrie 1911 s. p.

trebuia dovedită tocmai prin urmarea respectivelor măsuri, pentru a „căpăta binecuvântare lui Dumnezeu, care îi va cruța de această nemi-loasă molimă”⁸⁶.

Nu în ultimul rând, chiriarhul Dunării de Jos le transmitea proto-ierilor și preoților săi că vor bine merita și mai mult încrederea și binecuvântarea sa „dacă veți lucra mână în mână și în măsură egală cu organele administrațiunii și ale serviciului sanitar pentru aplicarea măsurilor profilactice”⁸⁷.

Misiunea clerului din zonele cu risc de contagiune epidemică de a realiza educația sanitară a credincioșilor pe care-i păstoreau a rămas ca o îndatorire continuă în cea de a doua decadă a secolului al XX-lea. Prin *Ordinul circular 9/1918*, episcopul Dionisie al Buzăului reînnoia această îndatorire și dispunea ca preoții, îndeosebi cei din mediul rural, acolo unde, adesea, medicii lipseau sau ajungeau greu, să întreprindă măsurile necesare „pentru combaterea boalelor contagioase”⁸⁸.

Așadar, epidemiile de holeră și de tifos nu au afectat foarte mult activitatea liturgică a bisericilor, care, nu doar că au fost deschise tot timpul pentru săvârșirea Sfintei Liturghii și a celorlalte slujiri sfinte, dar, cel puțin în Protoieria Brăila, în plină epidemie și sub ocupație germană, au fost înființate coruri de elevi și eleve pentru înfrumusețarea slujirii liturgice. S-au înființat astfel de coruri în fiecare parohie, iar rezultatele s-au simțit imediat, după cum mărturisește în memoriile sale Nicolae Petrovici, care consemna faptul că „bisericile erau foarte frecventate”, iar „cântările bisericesti erau ca o mângâiere a sufletelor în nenorocirile de atunci, și ca o speranță într-un viitor mai bun”⁸⁹.

86. Fond Parohia „Sf. M. Mc. Gheorghe”, Brăila, Dosar nr. 52/1910-1914, *Ordin circular nr. 576/5 septembrie 1911* s.p.

87. Fond Parohia „Sf. M. Mc. Gheorghe”, Brăila, Dosar nr. 52/1910-1914, *Ordin circular nr. 576/5 septembrie 1911* s.p.

88. Fond Protoieria Brăila, Dosar 1/1918, P. 2, fila 385.

89. Nicolae PETROVICI, *Brăila sub ocupațiune, 23 decembrie 1916 – 10 noiembrie 1918*, Tipografia Română, Brăila, 1939, p. 170.

4. Pandemia provocată de virusul SARS-Cov 2

Mult mai gravă decât epidemia de holeră și decât tifosul exantematic mai sus amintite, a fost pandemia de gripă aviară, cunoscută sub numele de gripa „spaniolă”, care a făcut, potrivit estimărilor, între 17,5 și 50 de milioane de victime în anii 1918-1919. De atunci, omenirea s-a mai confruntat cu alte șase episoade pandemice, dintre care ultimele două, SARS, în 2000-2003, și MERS, în 2012-2019, au fost ca niște avertismente cu privire la actuala pandemie SARS-Cov 2, întrucât au fost provocate de virusuri din aceeași familie a coronavirusurilor⁹⁰.

Ca și pandemiile de ciumă la care am făcut referire în cuprinsul acestui studiu, și aceasta a provocat același tablou sinistru și înspăimântător al numărului înfricoșător de mare de morți, unii căzuți efectiv pe stradă, ca în timpul ciumei, al numărului extrem de mare de infestați și de suferinzi din cauza virusului covid-19, tablou amplificat de mass-media. De altfel, dacă în epocile anterioare panica și frica erau cauzate mai întâi de zvonuri și mai apoi de evidența morților abandonăți pe străzi și a convoaielor de care ce treceau către gropile comune, acum frica a fost propagată și întreținută la cote înalte, pentru a determina populația să respecte carantinarea impusă de autorități, de către mass-media, în special de către posturile de televiziune. A fost, din acest punct de vedere, o pandemie televizată.

Ca și în trecut, măsurile de carantinare, de izolare, de distanțare socială, de închidere pe termen limitat a unor activități neesențiale, care presupuneau aglomerarea unui mare număr de oameni, au produs efecte negative pe aproape toate palierele vieții societăților afectate de pandemie, inclusiv pe cel al vieții bisericești. Spre deosebire însă de precedentele perioade pandemice, în care, după cum a reieșit din documentele vremii, Biserica a fost un partener apropiat al Statului în întreaga Europă, conlucrând, fiecare în virtutea autorității sale, la oprirea răspândirii contagiunii și la binele comun al populației, de data aceasta autoritățile civile nu doar că au acționat singure, în virtutea separării Statului de Biserică, dar au adoptat măsuri privitoare la viața bisericească, și chiar la cea liturgică, fără o prealabilă consultare

90. O prezentare extrem de lămuritoare a pandemiilor din ultimul secol, la diac. A. S. MIHALACHE, „CoVid-19, SARS, MERS, Gripe aviare...”, pp. 56-62.

a Bisericii. Poate tocmai din această cauză unele dintre măsurile adoptate de statele europene pentru oprirea răspândirii virusului care au vizat viața bisericească au fost fără precedent.

Ritmul liturgic al vieții bisericești a avut de suferit cu atât mai mult cu cât lunile de carantinare și de izolare au coincis cu perioadele Postului Mare, Săptămânii luminate și a unei bune părți din cea de până la Înălțare, atât pentru creștinii ortodocși, cât și pentru cei catolici și protestanți. Pentru aceștia din urmă se pare că interdicția de a participa fizic la slujbe a fost mai ușor de acceptat, ca urmare a numărului înspăimântător de mare de victime din statele occidentale, fie că este vorba de Italia, Spania, Franța, Anglia, Germania, ca să le enumerăm pe cele mai afectate, ceea ce a indus o stare de „disperare, durere profundă”⁹¹, pe de o parte, și, pe de alta, ca urmare a instalării unei stări de profundă secularizare și de desacralizare. Această ultimă realitate a redus sărbătoarea Învierii pentru cei mai mulți catolici la binecuvântarea papală „Urbi et orbi”, care „este altminteri luată câteodată în derâdere fiindcă este și o dezlegare oficială de păcate”⁹², iar pentru protestanți, ca și pentru catolici, și chiar și pentru mulți ortodocși, la „tradiționala reuniune a întregii familii”⁹³, la timp liber pentru relaxare și distracție⁹⁴. Chiar și așa, pentru preoții și pastorii acestor confesiuni, săptămâna pătimilor lui Hristos și Învieria au fost neobișnuite și ireale din cauza interzicerii participării credincioșilor lor la slujbe. Chiar dacă slujbele și predicile au fost transmise online, adesea fiind înregistrate cu două-trei zile înainte de sărbătoarea în sine, iar nu live, acestora le-a lipsit interacțiunea cu credincioșii și reacția acestora⁹⁵.

91. Christoph STARCK, *Comentariu: Religie și reculegere în vreme de corona*, DW.COM, 11.04.2020, <https://www.dw.com/ro/comentariu-religie-reculegere-în-vreme-de-corona/a-53095812>, accesat la 29.05.2020.

92. C. STARCK, *Comentariu: Religie și reculegere în vreme de corona*.

93. Medana WEIDENT, *Germania: Sărbători neobișnuite de Paști*, DW.COM, 10.04.2020, <https://www.dw.com/ro/germania-sărbători-neobinuite-de-paști/a-53089281>, accesat la 29.05.2020.

94. C. STARCK, *Comentariu: Religie și reculegere în vreme de corona*.

95. M. WEIDENT, *Să evităm o suprainterpretare a crizei*, DW.COM, 13.04.2020, <https://www.dw.com/ro/să-evităm-o-suprainterpretare-a-crizei/a-53105913>, accesat la 29.05.2020.

În spațiul Ortodox însă, închiderea bisericilor a fost acceptată mult mai greu de credincioși, mai ales de cei practicanți, această acțiune a guvernelor fiind receptată într-o cheie antihristică și apocaliptică de foarte mulți. Privind în trecut, în istoria pandemiilor, observăm că această cheie de înțelegere a pandemiilor de către creștini este una recurentă, totuși. Spre deosebire însă de precedentele valuri pandemice, când autoritățile civile nu instituiau măsuri oficiale de împiedicare a răspândirii molimelor, ori aceste măsuri erau minimale și aplicate cu concursul Bisericii, astăzi, aceste măsuri, extrem de drastice în unele cazuri, au fost percepute, din aceeași perspectivă antihristică și apocaliptică⁹⁶, drept punerea în aplicare a unor scenarii conspiraționiste anticreștine ale Oculței mondiale iudeo-masonice. Internetul, care a fost folosit și în Răsăritul ortodox pentru transmiterea live a slujbelor pe întreaga perioadă de izolare, a abundat de teorii, de argumente și de scenarii conspiraționiste. Biserica însăși, în partea sa ierarhică, a fost acuzată de apostazie, de trădare a lui Hristos, pe fondul unei lipse cronice a catehizării credincioșilor săi, catehizare care i-ar fi ajutat pe aceștia să înțeleagă în mod corect poziția Bisericii față de măsurile guvernamentale și să nu cadă pradă manipulărilor. Explicațiile lămuritoare aduse de teologi ortodocși⁹⁷ de înaltă ținută intelectuală, morală și spirituală, prin care a fost demontată cu argumente teologice și științifice această teorie, au rămas din păcate fără ecou în rândul credincioșilor prinși în capcana social-media, locul în care sunt promovate aceste scenarii.

Ca și în Occident, și în Răsărit slujirea liturgică a fost limitată, mergându-se de la închiderea totală a bisericilor, prin interzicerea orică-

96. A se vedea, în acest sens, Panagiotis CHRISTIAS, *L'institution du Bien dans la philosophie de Platon et dans la prédication de saint Paul. Le mystère katéchontique et la constitution du corps politique. Enquête sur les rapports entre la République, la seconde aux Thessalociniens 2, 1-12 et la première aux Corinthiens 12-13*, Thèse pour l'obtention du grade de docteur de L'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Paris, 2010, https://www.academia.edu/4600514/Plato_and_Saint_Paul_Who_is_the_katechon_Le_mystère_katéchontique_et_la_constitution_du_corps_politique_Enquête_sur_les_rapports_entre_la_République_la_seconde_aux_Thessalociniens_2_1-12_et_la_première_aux_Corinthiens_12-13?email_work_card=view-paper, accesat la 01.06.2020.

97. Diac. A. S. MIHALACHE, „CoVid-19, SARS, MERS, Gripe aviare...”, pp. 53-56, 77-78; J. C. LARCHET, *L'origine, la nature et le sens de pandémie actuelle*, s.p.

ror slujbe, ca în Grecia, la interzicerea participării credincioșilor la slujbe, care au fost săvârșite doar de deservenții cultului, ca în majoritatea statelor ortodoxe, între care și România. Excepții au făcut guvernul din Bulgaria, care a permis desfășurarea slujbei de Înviere în afara locașurilor de cult, cu respectarea distanțării sociale, și cel din Georgia, în care bisericile nu au fost închise, responsabilitatea respectării măsurilor de distanțare socială și a celor sanitare dispuse de guvern revenind credincioșilor. Dacă situația din Georgia se explică prin declarația prim-ministrului georgian, potrivit căruia *Învierea* reprezintă „o temă existențială – atât pentru guvern, cât și pentru Biserică”⁹⁸, cea din Bulgaria se explică prin numărul foarte mic de credincioși bulgari care mai iau parte la viața liturgică a Bisericii, chiar și la o sărbătoare atât de mare ca *Învierea*.

În România, deși rânduiala liturgică din noaptea Învierii a fost săvârșită fără prezența credincioșilor, aceștia au primit, printr-o acțiune de voluntariat ce a acoperit întregul teritoriu al țării, atât Sfânta Lumină, adusă în Sâmbăta Mare de la Sfântul Mormânt de la Ierusalim, cât și pasca sau „paștile”, așa cum este numită pâinea binecuvântată ce se împarte la sfârșitul Sfintei Liturghii în acea noapte. În Grecia, întrucât nu a putut fi celebrat potrivit calendarului din cauza izolării populației și a închiderii bisericilor, praznicul Învierii a fost sărbătorit în ziua de odovanie a praznicului.

În România a fost permisă, în schimb, slujirea în lăcașul de cult a Sfintei Taine a Botezului și a celei a Cununiei, precum și a slujbei înmormântării, în anumite cazuri, cu respectarea strictă a unor condiții. Participarea a fost redusă la un număr de opt persoane într-o primă etapă, în timpul izolării, și mai apoi la șaisprezece persoane, într-o a doua etapă. În cazul înmormântării, atunci când nu era cazul unui decedat din cauza virusului, slujba se putea săvârși în biserică sau, dacă exista posibilitatea, într-o capelă mortuară ori chiar în fața bisericii⁹⁹.

98. Miodrag SORIC, *Sărbătorirea Paștelui ortodox, în plină criză coronavirus*, DW.COM, 17.04.2020, <https://www.dw.com/ro/sărbătorirea-paștelui-ortodox-în-plină-criză-coronavirus/a-53159687>, accesat la 19.05.2020.

99. *** „Îndrumări bisericești pentru starea de alertă”, în: *Ziarul lumina*, 14.05.2020, <https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/indrumari-bisericesti-pentru-starea-de-alerta-154118.html>, accesat la 29.05.2020.

Atunci când decesul era provocat de virus, slujba se săvârșea exclusiv în cimitir, cu respectarea normelor dispuse de autoritățile sanitare. Aceste măsuri le întâlnim de altfel și în alte state¹⁰⁰, dovadă că autoritățile de resort din statele europene s-au consultat unele cu celelalte și au adoptat măsuri similare.

După o perioadă de aproape trei luni de izolare a fost permisă participarea credincioșilor la Sfânta Liturghie, dar săvârșită în aer liber, nu în biserică, cu observarea regulilor de igienă și distanțare socială, credincioșii trebuind să păstreze o distanță de 2 metri între ei.

Dacă închiderea bisericilor pentru participarea credincioșilor la slujbe are precedent, cel puțin în România, cu toate că în timpul epidemiei de ciumă din anii 1813 și 1829 închiderea s-a limitat doar la București și la orașele afectate de molimă, și doar la bisericile de mir, închiderea cimitirelor a fost o hotărâre fără precedent și greu de înțeles.

Și totuși, așa cum conchidea un sociolog al religiei într-o analiză a reacției Bisericii Ortodoxe Române în timpul pandemiei, „Biserica a făcut ce știe ea mai bine, cu mijloacele care-i stau la dispoziție de veacuri”, astfel încât și în timpul acestei pandemii sfintele moaște au fost scoase în procesiune pe străzile pustii, aduse în curtea spitalelor pentru întărirea în credință și în nădejdea ajutorului lui Dumnezeu atât a cadrelor medicale, cât și a bolnavilor, asumându-și astfel inclusiv riscul de a părea „radical antimodernă” și „complet defazată” în ochii celor care au pierdut taina credinței¹⁰¹.

4.1. Disputa asupra liguriței euharistice comune

De departe însă, cea mai delicată situație din timpul pandemiei pentru Bisericile Ortodoxe nu a constituit-o nici închiderea bisericilor pentru credincioși, nici a cimitirelor, nici limitările privind săvârșirea Sfintelor Taine ori a înmormântărilor, ci chestiunea împărtășirii cre-

100. M. WEIDENT, *Să evităm o suprainterpretare a crizei*

101. Mirel BĂNICĂ, *Biserica Ortodoxă Română la vreme de molimă. Inventar de etapă*, <http://www.contributors.ro/cultura/biserica-ortodoxa-romana-la-vreme-de-molima-inventar-de-etapa/>, accesat la 10.06.2020.

dincioșilor la Sfânta Liturghie cu aceeași linguriță¹⁰². Organele de sănătate publică, unii medici, în mod deosebit epidemiologii și infecționiștii, au cerut interzicerea prin lege a folosirii aceleiași lingurițe pentru împărtășirea credincioșilor, cum este practica tradițională a Bisericii Ortodoxe¹⁰³, și folosirea unor ligurițe de unică folosință. Pe fondul panicii create de știrile apocaliptice prezentate de mass-media și a contagiozității extrem de mari a virusului Covid-19, lingurița euharistică a devenit pentru cei puțin credincioși sau pentru necredincioși un factor sigur de răspândire a virusului, astfel încât reacțiile susținătorilor acestei abordări, extrem de vocale și cu acces liber la canalele mass-media, au devenit virale. S-a început o adevărată vânătoare a slujitorilor care au împărtășit credincioșii cu aceeași linguriță, mergându-se până la depunerea de plângeri penale împotriva acestora sub acuzația de „zădărnire a combaterii răspândirii virusului“.

„Pentru a depăși polarizări și polemici care slăbesc unitatea ortodoxă“, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române a arătat „că Sfânta Euharistie nu este și nu poate fi niciodată izvor de îmbolnăvire și de moarte, ci izvor de viață nouă în Hristos, de iertare a păcatelor, de vindecare a sufletului și a trupului“, motiv pentru care „regula împărtășirii clericilor și a credincioșilor din același Sfânt Potir rămâne neschimbată“¹⁰⁴.

O poziție similară au exprimat și membrii sinodului Bisericii Ortodoxe Elene, care au afirmat că

102. Potrivit lui Jean-Claude LARCHET, *Viața liturgică*, traducere de Felicia Dumas, Editura Doxologia, Iași, 2017, p. 501, care face referire la Sfântul Simeon al Tesalonicului, împărtășirea cu lingurița ar fi fost introdusă în Biserica Ortodoxă pentru a se evita cazurile de scoatere a Sfintei Euharistii din biserică și de folosire a ei în scopuri magice.

103. Pentru tradiția folosirii linguriței unice la împărtășirea credincioșilor în Biserica Ortodoxă a se vedea studiul lui Robert F. TAFT, „Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence“, in: *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 50, 1996, pp. 209-238; de asemenea, de utilitate: Ierom. Petru PRUTEANU, *Liturghia Ortodoxă. Istorie și actualitate*, Editura Sophia, București, 2013, pp. 349-352.

104. † DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, „Cuvânt pastoral pentru întărirea în credință și în comuniunea euharistică“, în: *Ziarul Lumina*, 28.02.2020, <https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/cuvant-pastoral-pentru-intarirea-in-credinta-si-in-comuniune-euharistica-152320.html>, accesat la 29.05.2020.

„venirea spre Dumnezeiasca Euharistie și împărtășirea din Potirul Obștesc al Vieții nu poate deveni cauză a transmiterii de boli. [...] Orice suspiciune cu privire la transmiterea unor boli prin intermediul Dumnezeieștii Euharistii este reprobabilă, întrucât aduce atingere Adevărului Dogmatic, Credenței Apostolice și Tradiției Bisericii. [...] De asemenea, în condițiile date, orice discuție despre modul administrării Dumnezeieștii Împărtășanii este inoportună, fără discernământ, nu zidește, și prin urmare este inacceptabilă”¹⁰⁵.

Problema nu este una total inedită, totuși. Documentele de arhivă arată limpede că împărtășirea cu aceeași linguriță a suscitât dispute între medici și preoți și în urmă cu un secol, în timpul epidemiei de holeră, dar ea a fost ridicată doar în contextul împărtășirii acasă a bolnavilor suspecti de holeră. Atunci, măsurile dispuse de autoritatea bisericească au mers de la distrugerea linguriței până la dezinfectarea acesteia după fiecare credincios împărtășit, prin trecerea ei prin spirt și apoi prin foc sau chiar folosirea a două sau mai multe lingurițe alternativ și dezinfectarea lor prin aceeași metodă¹⁰⁶. Acele măsuri par să fi fost inspirate din lucrarea liturgistului rus S. V. Bulgakov, care sintetizează practica Bisericii Ortodoxe Ruse, de vreme ce această Biserică a reluat aceste recomandări și în cazul pandemiei de covid-19¹⁰⁷. Această practică are totuși un temei canonic în comentariul Sf. Nicodim Aghioritul la canonul 28 al sinodului Trulan (Quinisext) de la Constantinopol, din anul 691-692. Potrivit Sf. Nicodim Aghioritul,

105. Η ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, in: *Εγκύκλιος 3016*, pct. 6, pp. 4-5, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklioi/711_02042020.pdf, accesat 01.06.2020; în limba română, <https://doxologia.ro/biserica-ortodoxa-greciei-imparsirea-din-potirul-obstesc-al-vietii-nu-poate-deveni-cauza>, accesat 01.06.2020.

106. Fond Parohia „Sf. M. Mc. Gheorghe”, Brăila, dosar nr. 52/1910-1914, *Ordin circular nr. 26/20* ianuarie 2010, *Ordin circular nr. 701/5* iunie 1910, *Ordin circular nr. 11/11* februarie 1911, s. p.

107. Русская Православная Церковь, *Instructions to the priors of the parishes and parishes, the hegumen and the abbess of the monasteries of the Russian Orthodox Church in connection with the threat of the spread of coronavirus infection (Concerning the Communion of the Holy Mysteries of Christ, pct.1)*, <http://www.patriarchia.ru/db/text/5608607.html> sau https://mospatusa.com/news_200318_1, accesate la 01.06.2020; Ierom. Petru PRUTEANU, *Împărtășirea cu o singură linguriță în vreme de epidemie*, <https://www.teologie.net/2020/03/17/imparsire-lingurita-epidemie/>, accesat 01.06.2020.

„preoții și arhierii trebuie în vreme de ciumă să întrebuițeze chip spre a împărtăși pe cei bolnavi, care să nu calce canonul acesta, punând în strafidă (stafidă) Sfântul Trup¹⁰⁸, ci în vreun vas sfințit, și de acolo să-l ia, sau ciocli, sau bolnavii, cu lingurița. Apoi vasul cu lingurița să se puie în oțet, și oțetul să se verse acolo unde se spală preoții după Sfânta Liturghie, sau cu oricare chip ar putea, mai neprimejditor și canonicesc¹⁰⁹.”

Coroborând momentul întrunirii sinodului Trulan (Quinisext), în răstimpul primei pandemii de ciumă, cu prevederile acestui canon și cu cele ale canonului 101¹¹⁰ adoptat la același sinod, precum și cu comentariul Sf. Nicodim Aghioritul, putem specula că după ce a izbucnit „ciuma lui Iustinian“, din cauza gradului ridicat de contagiozitate al molimei, în unele Biserici locale credincioșii nu se vor mai fi împărtășit asemenea preoților, primind Sfântul Trup în căușul palmei și bând apoi Sfântul Sânge din Sfântul Potir, ci s-a ales, probabil, ca Sfântul Sânge să li se ofere într-o boabă de strugure pentru a se evita contactul acestora cu Sfântul Potir. Canonul 28 al Sinodului Trulan (Quinisext) a oprit

108. Canonul 28 al Sinodului Trulan (Quinisext) prevede următoarele: „Fiincă am aflat că în diferite biserici, când sunt aduși la altar struguri, conform unui obicei care era în vigoare, slujitorii, combinându-i cu Jertfa cea nesângeroasă a punerii înainte, le distribuie poporului pe ambele concomitent, de aceea am prevăzut ca niciunul dintre cei care sunt preoți să nu mai facă acest lucru, ci să împărtășească poporului numai Jertfa spre zidirea vieții și iertarea păcatelor [...]“ – *** *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. I – *Canoanele Apostolice și Canoanele Sinoadelor Ecumenice*, studiu introductiv, introduceri, note și traducere de Răzvan Perșa, Editura Basilica, București, 2018, p. 287.

109. SFÂNTUL NICODIM AGHIORITUL, *Pidalion sau Cârma Bisericii Ortodoxe*, reproducere diortosită după originalul tipărit la Mănăstirea Neamțu în anul 1844, sub blagoslovenia Mitropolitului Veniamin al Moldovei, nota 189, p. 208, <https://www.mirem.ro/pdf/pidalionul.pdf>, accesat la 10. 06. 2020.

110. Canonul 101 al Sinodului Trulan (Quinisext) prevede următoarele: „[...] De aceea, dacă cineva ar dori ca la momentul adunării să se împărtășească cu Preacuratul Trup și să devină, prin participare, una cu El, ținându-și mâinile în formă de cruce, să se apropie astfel și să primească comuniunea harului. Căci pe cei care, în afară de mâna lor, pregătesc pentru primirea dumnezeiescului Dar anumite vase de aur sau din alt material, pentru ca prin acestea să se învrednicească de Preacurata Comuniune, nu îi acceptăm în niciun chip, fiindcă preferă materia cea neînsuflețită și inferioară mai mult decât chipul lui Dumnezeu. Iar dacă cineva va fi descoperit că oferă Preacurata Comuniune celor care aduc aceste vase, să fie afurisit și el, și cel ce le aduce“ – *** *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. I..., p. 331.

această practică, fără a oferi o alternativă pentru împărtășirea celor contagioși, alternativă pe care o recomandă Sfântul Nicodim Aghioritul, care a precizat, după douăsprezece secole, cum trebuie procedat, „mai neprimejduitor și canonicesc“, în privința împărtășirii credincioșilor în vreme de epidemii molipsitoare.

Chestiunea posibilității transmiterii de boli prin împărtășirea credincioșilor cu o linguriță unică a fost ridicată în Grecia și cu un deceniu în urmă, în timpul pandemiei de gripă aviară N1H1. Atunci, episcopul Nikos Hadjinikolau, în dubla sa calitate de ierarh și de fost cercetător în biomedicină la Harvard, afirma că

„de veacuri întregi credincioșii, sănătoși și bolnavi, primesc Sfânta Împărtășanie din același Sfânt Potir și din aceeași sfântă linguriță, pe care nu o spălăm și nu o dezinfectăm niciodată, fără să se întâmple niciodată nimic. Preoții de caritate din spitale, unde sunt tratate bolile cele mai contagioase, îi împărtășesc pe cei bolnavi și consumă Sfintele Taine care mai rămân la sfârșit cu evlavie și trăiesc ani îndelungați. Sfânta Împărtășanie reprezintă ceea ce este mai sfânt pentru Biserică și pentru oameni, cea mai puternică doctorie pentru suflet și trup și aceasta este învățătura și experiența Bisericii noastre“¹¹¹.

Afirmația episcopului Nikos Hadjinikolau, care reprezintă de altfel credința și convingerea întregii Biserici Ortodoxe, nu poate fi negată sau contrazisă nici măcar de studiile științifice efectuate de cercetători pe potire din care s-au împărtășit în comun mai mulți credincioși. O astfel de cercetare a fost desfășurată pe parcursul a douăzeci de ani de către *Centers for Disease Control and Prevention* din Statele Unite ale Americii, care conchidea că „nicio transmitere documentată a vreunei boli infecțioase nu a fost identificată vreodată ca urmare a utilizării potirului comun al comuniunii“. Concluzia consensuală a *National Center for Infectious Diseases* și a *National Center for Human Immunodeficiency Virus, Sexually Transmitted Diseases and Tuberculosis* este că „există un risc teoretic de transmitere a bolilor infecțioase prin potirul comun, dar că riscul este atât de mic încât este nedetectabil“. Raportorii cercetării au arătat că, în urma unui studiu experimental efectuat pe un număr de 681 de creștini care s-au împărtășit din același potir pe parcursul

111. LARCHET, *Viața liturgică, Viața liturgică...*, nota 764, p.502.

unui an, „persoanele care au primit Împărtășania zilnic nu au fost expuse unui risc de infectare mai mare comparativ cu cei care nu s-au împărtășit sau cu cei care nu frecventează deloc biserica”¹¹².

Așadar, cei mai mulți dintre cei care au cerut interzicerea împărtășirii din același potir și cu aceeași linguriță și adoptarea împărtășirii din pahare și cu lingurițe de unică folosință au făcut-o fie din necunoașterea cercetărilor efectuate pe tema transmiterii bolilor infecțioase prin potirul comun, ceea ce este impardonabil în cazul medicilor infecționiști și al epidemiologilor, fie dintr-o răutate gratuită, ceea ce este de înțeles din partea activiștilor neomarxiști, care și-au făcut un scop din atacarea Bisericii Ortodoxe.

Ignorându-i pe cei din urmă, trebuie subliniat, în cazul celor dintâi, abordarea exclusiv rațional-științifică a unei realități duhovnicești ce ține de taina credinței. Mințile *drill lockdown*, cum îi numea Episcopul Ignatie al Hușilor¹¹³ pe cei cu gândire inflexibilă, cantonați exclusiv și iremediabil în raționalitatea științei, au ajuns să practice un totalitarism sanitar fundamentat pe dictatura igienei aseptizante întru salvarea vieții biologice a omului, totalitarism pe care ar fi vrut să-l impună cu autoritatea legii civile inclusiv în viața liturgică a Bisericii, chiar cu încălcarea principiului, atât de des invocat în alte rânduri, al separării Statului de Biserică.

Pentru Biserică, care înțelege să-i conștientizeze pe credincioșii săi că viața și sănătatea trupească sunt daruri ale lui Dumnezeu pe care trebuie să le prețuiască și să le păstreze, inclusiv prin respectarea normelor de igienă trupească și păstrare a distanțării fizice, mult mai importantă este curăția și sănătatea vieții duhovnicești a creștinului prin care se câștigă viața veșnică, iar curăția și sănătatea vieții duhovnicești

112. Lilia P. MANANGAN, Lynne M. SEHULSTER, Linda CHIARELLO, Dawn N. SIMONDS, William R. JARVIS, „Risk of Infectious Disease Transmission from a Common Communion Cup”, in: *American Journal of Infection Control*, vol. 26, no. 5, 1998, pp. 538-539; James PELLERIN, Michael B. EDMOND, „Infections associated with religious rituals”, in: *International Journal of Infectious Diseases*, vol. 17, 2013, p. 947.

113. † IGNATIE, Episcopul Hușilor, *Mințile “drill lockdown” din epoca de aur a despotismului sanitar*, <https://www.marginaliaetc.ro/parintele-episcop-ignatie-al-husilor-mintile-drill-lockdown-din-epoca-de-aur-a-despotismului-sanitar/>, accesat la 10.06.2020.

întru dobândirea celei veșnice în Împărăția Cerurilor presupune, fără doar și poate, împărtășirea cu Sfântul Trup și Sânge al Mântuitorului Iisus Hristos (Ioan 6, 53-54). Iar împărtășirea, fără a absolutiza sau a idolatriza lingurița, și exceptând cazurile speciale, pentru care, cum am văzut, Biserica a prevăzut rânduiri speciale, se oferă credincioșilor, potrivit tradiției milenare a Bisericii, cu lingurița comună din Sfântul Potir comun.

Dincolo de atacurile la adresa Bisericii Ortodoxe și a practicii sale liturgice legate de împărtășirea comună a credincioșilor, chiar dacă, potrivit comunicatului Bisericii Ortodoxe Române, spre exemplu, „modalitatea de împărtășire comună a credincioșilor în timpul Sfintei Liturghii, în vreme de pandemie, va fi hotărâtă [...] în consens cu celelalte Biserici Ortodoxe”¹¹⁴, în practica parohială, credincioșii, de la copiii abia botezați până la cei mai în vârstă, au fost împărtășiiți în continuare dintr-un singur potir, cu o singură linguriță. Acest fapt dovedește că în sufletele creștinilor practicanți, a părinților credincioși, a biruit credința și încrederea în Hristos, Domnul Vieții, iar nu îndoiala ori frica irațională de îmbolnăvire cu care au fost amenințați seară de seară pe posturile de televiziune.

Concluzii

Pandemia produsă de virusul Sars-CoV 2 nu a fost și, cu siguranță, nici nu va fi singura căreia a trebuit să-i facă față Biserica cu credincioșii săi. Privind diacronic și analizând informațiile oferite de sursele citate, sunt lesne de observat câteva constante în privința reacției Bisericii și a creștinilor în fața acestor pandemii.

Cea dintâi concluzie care se impune este aceea că majoritatea creștinilor a văzut în aceste pandemii, ca de altfel în toate evenimentele catastrofice care au cauzat distrugeri, suferință și moarte, pedeapsa lui Dumnezeu pentru păcatele oamenilor.

În fața primejdiei unei „morți anunțate”, creștinii au înțeles că trebuie să se izoleze în locuințe și să evite contactul cu ceilalți, în epoca

114. *** „Îndrumări bisericești pentru starea de alertă”, în: *Ziarul Lumina*, 09.05.2020, <https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/indrumari-bisericesci-pentru-starea-de-alerta-154118.html>, accesat la 10.06.2020.

împăratului Iustinian din proprie inițiativă, în contemporaneitate prin efectul legilor de Stat, pentru a se feri de contaminare, de suferință și de moarte. În izolare, mulți și-au redescoperit calitatea de creștin și și-au intensificat viața duhovnicească, înmulțind rugăciunile, postirile, privegherile. O altă parte a pus în practică lucrarea filantropică, îngrijindu-i pe cei bolnavi și îngropându-i pe cei decedați, chiar cu prețul vieții lor, lucru pe care l-au făcut și unii sfinți slujitori ai sfintelor altare, astăzi ca și odinioară.

Izolarea a accentuat nevoia sufletească a comuniunii cu membrii familiei celei mici, dar și a celei mari, care este Biserica, și a amintit omului ispitit de a se autodeifica cât de fragilă este existența sa pămânească și cât de neputincios și de neștiutor este atunci când creația, pe care nu o privește ca pe un dar al lui Dumnezeu, se revoltă împotriva sa. De aici teama și frica, care, de fiecare dată în timpul acestor pandemii, au condus la apariția și răspândirea scenariilor apocaliptice. Spre deosebire de trecut însă, acestea sunt susținute astăzi de nenumărate scenarii conspiraționiste ce prevestesc venirea anticristului.

Biserica, la rândul său, a înmulțit rugăciunile și procesiunile cu sfintele moaște, prin care a invocat mila lui Dumnezeu pentru oprirea molimelor. Dacă în trecut foarte mulți creștini au participat la aceste lucrări sfinte ale Bisericii, preferând mai bine să-și primejduiască viața trupească decât moștenirea vieții celei veșnice, în epoca contemporană aceștia nu au mai putut participa. În schimb, pe traseele pe care sfintele moaște au fost purtate în procesiune în viteza camionetelor, acestea au fost întâmpinate de la porțile caselor ori de la balcoanele blocurilor sau în curțile spitalelor de creștini, care le-au însoțit cu rugăciunile și cu închinăciunile lor.

De asemenea, Sfânta Liturghie nu a încetat niciodată de a fi săvârșită în biserici în timpul pandemiilor, chiar dacă în epoca modernă aceasta s-a oficiat fără participarea credincioșilor, accesul acestora în locașurile de cult fiind interzis prin lege. Totuși, cei care au dorit să primească Sfânta Euharistie, au fost împărtășiți fie la domiciliu, cei bătrâni și bolnavi, fie chiar la biserică, după ce Statul a îngăduit săvârșirea Sfintei Liturghii cu participarea credincioșilor în afara locașului de cult. Nici impunerea săvârșirii Sfintei Liturghii afară, în aer liber, nu este tocmai o noutate pentru Biserică, deși pentru lumea modernă pare un lucru

inedit. Biserica a retrăit, într-un fel, timpurile persecuțiilor din partea ereticilor, de care amintea Sfântul Vasile cel Mare¹¹⁵.

În chip pozitiv, săvârșirea Sfintei Liturghii în aer liber a dat tuturor credincioșilor șansa de a vedea întreaga lucrare liturghisitoare a preotului, care altfel se săvârșea după catapeteasmă, apropiindu-i mai mult de Sfântul Altar și de Sfânta Masă și ajutându-i să înțeleagă Sfânta Taină a Euharistiei. Pentru această situație merită reținută remarca unui medic, creștin practicant, care nu ezită să se împărtășească cu aceeași linguriță atât el, cât și soția și cei trei copii ai lor, care a afirmat: „Ne-au scos afară din biserică pentru a ne băga pe toți în Sfântul Altar“.

Legat de Sfânta Euharistie, trebuie observată, de asemenea, preocuparea constantă a Bisericii, începând chiar din epoca „ciumei lui Iustinian“, de a identifica și a reglementa sinodal cel mai „neprimejditor și canonic“ mod de împărtășire a credincioșilor în vremea manifestării unor boli cu un înalt grad de contagiozitate, precum ciurma, holera ori noul coronavirus. Biserica, așadar, nu a absolutizat niciodată nici lingurița și nicio altă metodă de împărtășit credincioșii, ci a căutat întotdeauna să răspundă canonic și sinodal provocărilor ivite în viața sa la un anumit moment istoric, ținând cont, evident, de tradițiile sale multiseculare.

Grija Bisericii de a identifica cea mai potrivită și canonică modalitate de a împărtăși credincioșii nu vine însă nicidecum din teama că Sfânta Euharistie ori lingurița de împărtășit ar putea fi vectori de transmitere ai bolii, ci pentru a limita contactul sfințiților slujitori cu credincioșii deja bolnavi, astfel încât preoții să nu se infesteze și să nu transmită boala altor credincioși cu care vin în contact. De altfel, dacă, potrivit cuvântului Mântuitorului Iisus Hristos, pe cei ce cred în El, „*chiar ceva dătător de moarte de vor bea, nu-i va vătăma*“ (Marcu 16, 18), cu atât mai puțin îi va vătăma Sfânta Euharistie, care este însuși Sfântul Său Trup și Sânge. Nu poate fi, așadar, izvorul vieții veșnice și

115. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, „Epistola 242“, II, în: *Scrieri, III, Despre Sfântul Duh. Corespondență (Epistole)*, traducere, introducere, note și indici de pr. Constantin Cornișescu și pr. Teodor Bodogae, col. „Părinți și Scriitori Bisericești“, vol. 12, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, p. 501.

medicamentul nemuririi cauza vreunei îmbolnăviri pentru cei care se împărtășesc cu credință și cu vrednicie.

Nu în ultimul rând, trebuie evidențiat faptul că Biserica a fost, și a rămas, astăzi ca și ieri, cel mai important partener social al Statului, chiar dacă astăzi Statul nu a mai privit Biserica astfel, atât în implementarea măsurilor de împiedicare a răspândirii epidemiilor, creștinii ascultând de glasul păstorilor lor atunci când aceștia le-au cerut să respecte măsurile autorităților civile, cât și în lucrarea filantropică, îndreptată nu doar către creștinii aflați în situații de criză, ci și către spitale ori alte instituții sociale ale Statului. Până și cei care nu au simpatie pentru Biserică au trebuit să recunoască contribuția consistentă a acesteia la susținerea efortului de combatere a efectelor crizei sanitare și a celei sociale¹¹⁶.

116. Raluca IONESCU-HEROIU, „Implicarea BOR în limitarea efectelor pandemiei: cărți de rugăciuni, suport moral și sprijin material pentru cei afectați de coronavirus”, în: *#Neimplicăm Știrile Zilei*, 27 martie 2020, <https://mainnews.ro/implicarea-bor-in-limitarea-efectelor-pandemiei-carti-de-rugaciuni-suport-moral-si-sprijin-material-pentru-cei-afectati-de-coronavirus/?cn-reloaded=1>, accesat la 15.06.2020; *** Redacția Observator, *Biserica Ortodoxă Română, ajutor pentru spitale în lupta cu coronavirusul*, 28 martie 2020, <https://observatornews.ro/social/biserica-ortodoxa-ajutor-spitale-352060.html>, accesat la 15. 06. 2020; Mihai CĂLIN, „Bisericile donează peste 4 milioane de lei celor afectați de coronavirus”, în: *Adevărul*, 31 martie 2020, https://adevarul.ro/news/societate/patriarhia-ajuta-cei-afectati-pandemia-covid-19-1_5e82d90a5163ec427153cfbd/index.html, accesat la 15.06.2020; Adrian PĂTRIȘCĂ, „Pălmuită și scuipată, Biserica a ajutat țara în pandemie cu aproape 4 milioane de euro”, în: *evz.ro*, 14 mai 2020, <https://evz.ro/palmuita-si-scuipata-biserica-a-ajutat-tara-in-pandemie-cu-aproape-4-milioane-de-europalmuita-si-scuipata-in-pandemie-biserica-a-ajutat-tara-cu-aproape-4-milioane-de-euro.html>, accesat la 15.06.2020.